

Місостов Тотраз Юрійович,*кандидат історичних наук, доцент,**доцент кафедри всесвітньої історії**Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди**orcid.org/0000-0003-0595-7744**msttu@ukr.net*

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ДМИТРОВИЧА ТВЕРДОХЛІБОВА

Стаття присвячена вивченню історико-краєзнавчої діяльності видатного дослідника Охтирщини Олександра Дмитровича Твердохлібова. Автором дано коротку характеристику розвитку історико-краєзнавчого руху на Лівобережній Україні наприкінці XIX – початку XX століть. Розглянуто плеяду дослідників, які вивчали історію Сумщини, при цьому виокремлено значення дослідницької роботи місцевих «провінційних» краєзнавців. Наведено короткі біографічні дані О. Д. Твердохлібова, зокрема висвітлено початковий шлях його становлення як історика і краєзнавця. Прослідковано наукові зв'язки видатного дослідника Охтирщини з Харківським університетом: його діяльність у складі Харківського історико-філологічного товариства при університеті, а також плідна співпраця і дружба з відомим харківським істориком-етнографом М. Ф. Сумцовим. Проаналізовано різні напрями історико-краєзнавчої діяльності О. Д. Твердохлібова, а також складено перелік його найбільш відомих праць. Автором зосереджено значну увагу на аналізі роботи видатного краєзнавця з вивчення різних аспектів історії Охтирки та місцевих повітів. Розглянуто його історичний екскурс стосовно розвитку релігійного життя громади Охтирщини, а також наукові розвідки щодо історії виникнення та розбудови окремих старовинних церковних споруд у регіоні. Детально проаналізовані дослідження О. Д. Твердохлібова з вивчення історії організації освітніх закладів Охтирки та загалом історії розвитку місцевої освіти. На основі детального вивчення праць дослідника виявлено його неабиякий інтерес до історії промислового розвитку Охтирщини, а також економіко-статистичних досліджень краю. Проаналізовані результати окремих етнографічних експедицій, які О. Д. Твердохлібов здійснював у вільний від педагогічної діяльності час. Відзначено вагомий внесок дослідника-краєзнавця в реалізації державних проєктів з вивчення старовинних місцевих народних промислів. Висвітлено також участь О. Д. Твердохлібова у XII археологічному з'їзді в Харкові, зокрема його особистий внесок в організацію етнографічної виставки на цьому з'їзді. В заключній частині статті розглянуто фольклорно-літературну спадщину О. Д. Твердохлібова як перспективний шлях подальших досліджень у вивченні окремих напрямів діяльності цього видатного дослідника Сумщини.

Ключові слова: історичне краєзнавство, Твердохлібов, історико-краєзнавча діяльність, Охтирка, Охтирщина, Сумщина, Харківський університет, Харківське історико-філологічне товариство, наукові розвідки, етнографічні експедиції, народні промисли, історія освіти, XII археологічний з'їзд.

Misostov Totraz,*PhD in History,**Associate Professor at World History Department**H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University**orcid.org/0000-0003-0595-7744**msttu@ukr.net*

HISTORICAL AND LOCAL STUDIES ACTIVITIES OF OLEKSANDR DMYTROYCH TVERDOHLYBOV

The article is devoted to the study of the historical and local history activities of the outstanding researcher of Okhtyr region Oleksandr Dmytrovych Tverdokhlibov. The author provides a brief description of the development of the historical and local history movement in Left Bank Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. The galaxy of researchers who studied the history of Sumy region is considered, while the importance

of the research work of local «provincial» local historians is highlighted. Brief biographical data of O. D. Tverdokhlibov, in particular, the initial path of his development as a historian and local historian is highlighted. The scientific connections of the outstanding researcher of Okhtyr region with Kharkiv University were traced: his activities as part of the Kharkiv Historical and Philological Society at the university, as well as fruitful cooperation and friendship with the famous Kharkiv historian-ethnographer M. F. Sumtsov. Various areas of historical and local history activity of O. D. Tverdokhlibov have been analyzed, and a list of his most famous works is also compiled. The author focused considerable attention on the analysis of the work of an outstanding local historian on the study of various aspects of the history of Okhtyrka and local counties. His historical excursion regarding the development of the religious life of the community of Okhtyr region, as well as scientific investigations regarding the history of the emergence and construction of certain ancient church buildings in the region, are considered. Detailed analyzes of research by O. D. Tverdokhlibov on the study of the history of the organization of educational institutions in Okhtyrka and, in general, the history of the development of local education. Based on a detailed study of the researcher's works, his great interest in the history of the industrial development of the Okhtyr region, as well as economic and statistical studies of the region, was revealed. The results of individual ethnographic expeditions, which O. D. Tverdokhlibov carried out in his free time from teaching activities. The significant contribution of the researcher-local historian in the implementation of state projects on the study of ancient local folk crafts was noted. The participation of O. D. Tverdokhlibov at the 12th archaeological congress in Kharkiv, in particular his personal contribution to the organization of the ethnographic exhibition at this congress. The final part of the article examines the folklore and literary heritage of O. D. Tverdokhlibov, as a promising path for further research in the study of individual areas of activity of this outstanding researcher of the Sumy region.

Key words: historical local history, Tverdokhlibov, historical and local history activity, Okhtyrka, Okhtyrshchyna, Sumyshchyna, Kharkiv University, Kharkiv Historical and Philological Society, scientific explorations, ethnographic expeditions, folk crafts, history of education, XII Archaeological Congress.

Постановка проблеми. Історія та культура рідного краю є невід’ємним складником у будь-якому історичному процесі. Базові дослідження так званої «великої» історії просто неможливі без вивчення історико-краєзнавчих праць, присвячених тому чи іншому регіону або місцевості. Саме з «пазлів» регіональної історії і складається загальна картина історичного минулого. Тому місцева давнина з її унікальною і самобутньою народною культурою завжди привертала увагу як професійних дослідників, так і аматорів-краєзнавців. Протягом століть вона слугувала невичерпним джерелом для краєзнавчих досліджень та наукових розвідок.

Історико-краєзнавчий рух, який розгорнувся на Лівобережній Україні наприкінці XIX – початку XX століть, виокремив кілька провідних науково-дослідницьких губернських центрів, в яких були згуртовані основні сили щодо вивчення рідного краю. Насамперед такі центри були у Харкові, Полтаві та Чернігові, де згуртувалася ціла плеяда науковців і дослідників, діяльність яких визначала провідні напрями у розвитку історико-краєзнавчих досліджень у цих окремих регіонах. Втім не менш важливими за своїм значенням були дослідження окремих краєзнавців, які проводили історико-краєзнавчу роботу за місцем свого постійного проживання – в маленьких повітових містечках

чи селах, на певній відстані від губернських центрів. Зрозуміло, що географічна відірваність від крупних дослідницьких осередків, матеріальні складнощі, відсутність суттєвої підтримки з боку місцевих владних структур – усе це не давало змогу місцевим краєзнавцям-аматорам розгорнути масштабні та системні дослідження рідного краю і загалом значно гальмувало розвиток історико-краєзнавчого вивчення місцевої давнини. Нерідким явищем у дослідницькій діяльності таких «провінційних» краєзнавців була і складність опублікування результатів їх історико-краєзнавчих розвідок у тогочасних спеціалізованих наукових виданнях. У місцевих аматорів-краєзнавців не завжди вистачало можливостей для цього за браком коштів і потрібних зв’язків у наукових та видавничих колах. Як наслідок, далеко не всі подібні дослідження були достатньо і своєчасно висвітлені та отримали широкий розголос у науковому просторі, а певна частина результатів цієї роботи й взагалі була забута. Тому проблема висвітлення результатів історико-краєзнавчої роботи в окремих повітах лівобережних губерній нині є вкрай актуальною, а діяльність місцевих дослідників-краєзнавців потребує ретельного вивчення і аналізу.

Історіографічна база дослідження. Окремі епізоди діяльності та життєвого шляху Олександра Дмитровича Твердохлібова неодноразово,

хоча і з перервами, пригортали увагу дослідників. Вперше ім'я Олександра Дмитровича Твердохлібова згадується в працях його сучасників, видатних істориків Слобожанщини Д. І. Багалія та М. Ф. Сумцова. Втім це були не окремі дослідження його діяльності, а лише фрагментарне згадування його як дослідника-краєзнавця (Багалій, 1990; Сумцов, 2002). Після цього тривалий час ім'я О. Твердохлібова ніде не згадувалось і було практично забутим. Лише через півстоліття було опубліковано невеличку статтю В. І. Волиса, присвячену висвітленню деяких аспектів краєзнавчої та етнографічної діяльності видатного дослідника Охтирщини (Волис, 1962). З початком незалежності України інтерес до діяльності істориків-краєзнавців значно підвищився. Пов'язано це було насамперед з підвищенням інтересу до історії України, її самобутньої народної культури і національного колориту, а також історії окремих українських регіонів. Так, протягом кількох десятиліть незалежності України було опубліковано низку статей, в яких тією чи іншою мірою було розглянуто життєвий шлях О. Д. Твердохлібова та окремі напрями його дослідницької і педагогічної діяльності. Серед авторів, які у своїх працях розглядали діяльність видатного дослідника Охтирщини, можна виділити роботи І. Варченка, Є. Мегери, Л. Метки, Т. Місостова, Л. Міщенко, Г. Свердлова та інших (Варченко, 1999; Мегера, 2016; Метка, 2010; Місостов, 2022; Міщенко, 2022; Свердлов, 1991; Скирда, 2016). У роботах цих авторів висвітлені різні напрями історико-краєзнавчої діяльності О. Д. Твердохлібова, але досить фрагментарно і не системно. Натомість, у працях охтирської дослідниці Людмили Міщенко надано більш цілісну картину життєвого та науково-педагогічного шляху видатного охтирського краєзнавця. Співробітниця Охтирського краєзнавчого музею Л. Міщенко неодноразово публікувала статті, де були висвітлені біографічні дані О. Д. Твердохлібова, проаналізовано його педагогічну діяльність, етнографічні дослідження та окремі напрями з вивчення історії Охтирщини тощо (Міщенко, 2022). Втім постать Олександра Дмитровича Твердохлібова ще не є достатньо дослідженою та висвітленою в широкому науковому просторі. Його історико-краєзнавча діяльність є настільки багатогранною та різнобічною за

своїми напрямками, що потребує більш глибокого і системного вивчення. Його літературна діяльність, результати численних наукових розвідок по місцевих повітах, краєзнавча співпраця з М. Ф. Сумцовим, участь у державних проєктах з вивчення місцевих кустарних промислів, археологічні пошуки та багато інших напрямів дослідницької діяльності ще потребують окремого детального вивчення і можуть слугувати для подальших наукових досліджень. Це й зумовило вибір теми, вибраної автором для дослідження.

Мета статті полягає у системному вивченні історико-краєзнавчої діяльності видатного охтирського дослідника Олександра Дмитровича Твердохлібова, висвітленні основних етапів його становлення як історика і краєзнавця, а також аналізі основних напрямів його діяльності з вивчення історії Охтирщини.

Виклад основного матеріалу. Характерним за певною ознакою «провінціальності» було розгортання історико-краєзнавчого руху на теренах сучасної Сумщини. Значний внесок у вивчення історії Сіверського краю був зроблений цілою плеядою видатних дослідників, так би мовити «краєзнавчо-дослідницького десанту» з губернських центрів Лівобережжя, серед яких були відомі історики, етнографі-фольклористи, письменники, філологи, архівісти, відомі громадські діячі. Це такі відомі науковці, як: О. Маркович, М. Маркевич, О. Потебня, М. Сумцов, Є. Редін, О. Лазаревський, В. Модзалевський П. Куліш, Б. Гринченко, С. Ніс та інші (Місостов, 2022). Більшість з них були вихідцями саме із Сумщини і тому, навіть ставши відомими діячами науки та культури, вони ніколи не забували про свою малу батьківщину, час від часу досліджуючи окремі аспекти її історичного минулого і висвітлюючи зібрані по повітах регіону місцеві фольклорно-етнографічні матеріали. Втім нерідкі були випадки, коли вивченням місцевої давнини з власної ініціативи займалися окремі місцеві краєзнавці. Зокрема, відомі своїми краєзнавчими дослідженнями Г. Калиновський, П. Литвинова-Бартош, І. Абрамов, О. Твердохлібов та інші (Місостов, 2022).

Олександр Дмитрович Твердохлібов був одним з таких місцевих краєзнавців-дослідників, який багато років за власною ініціативою займався вивченням історії старовинного

містечка Охтирка і загалом Охтирщини – краю, де він народився і прожив більшу частину свого життя. Народився Олександр Дмитрович 17 жовтня 1840 року у невеличкому містечку Охтирка тоді ще Харківської губернії (зараз Охтирка адміністративно входить до Сумської області) (Волис, 1962, с. 94). Ще юнаком Олександр Дмитрович захоплювався історією і мав намір продовжувати навчання після закінчення школи. Не дивно, що вибір майбутнього видатного дослідника Охтирщини зупинився на найбільш відомому науково-освітньому центрі не тільки тогочасної Харківської губернії, а й всього Лівобережжя – Харківському університетові. Маючи бажання отримати саме історичну освіту, О. Твердохлібов вступив до історико-філологічного факультету Харківського університету. Після закінчення історико-філологічного факультету за старанність у навчанні та високі результати у навчально-науковій діяльності О. Твердохлібова було залишено на факультеті для можливості отримання наукового ступеня та подальшої наукової роботи. Скрутне матеріальне становище змушувало молодого дослідника поєднувати наукову роботу з постійними підробітками. Відомо, що в цей час він паралельно з науково-дослідницькою діяльністю викладав ще й у Харківському повітовому училищі. Надалі О. Д. Твердохлібов взагалі був вимушений остаточно переїхати до родини в Охтирку і поєднувати вже там свої наукові дослідження з викладацькою діяльністю в місцевому повітовому училищі і жіночій гімназії (Міщенко, 2022, с. 152).

Водночас, незважаючи на певні життєві складнощі, а також відстань від своєї *alma mater*, Олександр Дмитрович ніколи не поривав зв'язки з Харківським університетом і його науковим середовищем. Він був постійним членом Харківського історико-філологічного товариства, певний час навіть архіваріусом цього товариства (Варченко, 1999). Підтримував також теплі і дружні стосунки з відомими університетськими вченими, брав участь у етнографічних експедиціях та інших спільних наукових проєктах. Особливо плідною була його співпраця з відомим вченим Харківського університету, видатним краєзнавцем-етнографом, професором Миколою Федоровичем Сумцовим. Відомий професор на довгі роки став, так би мовити, справжнім партнером у науковій

справі для провінційного дослідника О. Твердохлібова, колегою по етнографічних дослідженнях Охтирщини, видавцем його праць і взагалі просто другом (Скирда, 2016).

Остаточно переїхавши до Охтирки у 1870-х роках, О. Д. Твердохлібов багато років працює вчителем в освітніх закладах міста, зокрема в Охтирському повітовому училищі та жіночій гімназії (Міщенко, 2022). Паралельно з педагогічною діяльністю Олександр Дмитрович активно працює над вивченням місцевої старовини. Як результат, ним було видано низку наукових та літературних праць, присвячених висвітленню окремих історико-краєзнавчих аспектів розвитку Сумського регіону, зокрема міста Охтирки та Охтирщині загалом. Серед найбільш відомих можна відзначити такі його праці, як: «Город Ахтырка» (1885 р.), «К истории Скельского монастыря» (1886 р.), «Переписка по поводу борьбы двух полковничьих родов за полковничий ранг» (1887 р.), «Ахтырский Свято-Троицкий монастырь» (1887 р.), «Котельва» (1888 р.), «Судьба табачной фабрики, основанной Петром I в Ахтырке» (1886 р.), «Столетие Ахтырского уездного училища (1790–1890 годов)» (1893 р.), «Ахтырский уезд накануне XIX века» (1903 р.), «Осколки старины в Зеньковском уезде» (1905 р.) та ін. (Твердохлібов, 1885; 1886; 1887; 1888; 1893; 1903; 1905).

Характерною рисою історико-краєзнавчої діяльності О. Д. Твердохлібова була її багатовекторність і різнобічність. Дослідник здійснював вивчення місцевої старовини за багатьма напрямками. В ході своїх досліджень О. Д. Твердохлібов проводив історико-краєзнавчі розвідки як у самій Охтирці, так і в навколишніх селах. Ним було реалізовано значну кількість етнографічних та історико-статистичних досліджень, особливе місце серед яких посідало вивчення місцевих народних кустарних промислів, зокрема гончарства (Твердохлібов, 1885). Вагомий внесок був зроблений ним у вивчення історії розвитку освіти Охтирщини, економічного та соціального розвитку Охтирки та місцевих повітів. Олександр Дмитрович захоплювався і вивчав пісні місцевих лірників і кобзарів, проводив фольклористичні дослідження по селах та містечках регіону. Далеко за межами рідного краю було відоме його колекційне зібрання малюнків із зображенням місцевих краєвидів

та народного життя. Серед авторів цих картин були й відомі художники Слобожанщини Г. Овчаренко та С. Васильківський. Ця колекція була представлена на етнографічній виставці під час проведення XII Археологічного з'їзду в Харкові у 1902 році і викликала широкий резонанс серед відвідувачів (Каталог виставки, 1902). Також на цій виставці були представлені й інші предмети з власної колекції О. Д. Твердохлібова, зокрема, моделі старовинних ткацьких верстатів, добірка речей з народного побуту, колекція з гончарних виробів, зібрання народного одягу, головних уборів, плетеного взуття тощо. Охтирський краєзнавець проводив місцеві археологічні розвідки, а також займався дослідженням церковних споруд та історією їх походження.

Вивчаючи праці О. Д. Твердохлібова, можна відзначити, що серед багатьох напрямів його дослідницької діяльності пріоритетним був саме напрям системного вивчення історії міста Охтирки та Охтирського повіту. Без сумнівів, О. Д. Твердохлібов є одним з найавторитетніших дореволюційних дослідників Охтирщини. Його праці «Город Ахтырка» і «Ахтырский уезд накануне XIX века» вважаються й на сьогодні найбільш ґрунтовними історичними екскурсами цього регіону Сумщини. В них докладно розглянуто історію заселення Охтирщини, а також різні версії та гіпотези про походження назви самого міста Охтирка, висвітлено практично всі сторони життя охтирчан у XIX ст., значну увагу приділено розвитку сільського господарства та народних промислів, проаналізовано історико-географічні особливості розвитку Охтирки та Охтирського повіту, надано фізико-географічну характеристику місцевого краю тощо (Твердохлібов, 1885; 1903).

Окремим напрямом дослідницької діяльності О. Д. Твердохлібова було детальне вивчення старовинних церковних споруд у місцевих та сусідніх повітах, а також дослідження історії релігійного життя краю загалом. У згаданих працях дослідник надав ґрунтовну інформацію стосовно релігійної громади Охтирки, висвітлив статистичні дані стосовно кількості і видів культових релігійних споруд у місті. Цій тематиці автором було присвячено також дві окремі праці: «К истории Скельского монастыря» та «Ахтырский Свято-Троицкий монастырь» (Твердохлібов, 1886). Це були окремі спеціальні дослідження історії

цих монастирів від їх заснування у середині XVII століття та поетапної розбудови до кінця XIX століття. Дослідником було висвітлено основні етапи розбудови монастирів, включаючи опис монастирської місцевості, зокрема, печер, гrotів та двох місцевих гір: Доброславівської та Монастирської, а також проаналізовано та надано характеристику основним ремісничим заняттям монастирських ченців: іконопису, слюсарству, бондарству, столярству, бджільництву, млинарству та іншим ремеслам.

Працюючи вчителем в освітніх закладах Охтирки, О. Д. Твердохлібов приділяв значну увагу вивченню історії місцевої освіти. Зокрема, ним було досліджено історію заснування та розвитку цілої низки місцевих освітніх закладів: чоловічої та жіночої міських гімназій, духовного повітового, міського та жіночого училища, низки церковно-приходських шкіл тощо. З нагоди сторічного ювілею Охтирського повітового училища дослідником було опубліковано окрему працю, присвячену історії цього освітнього закладу («Столетие Ахтырского уездного училища (1790–1890 годов)») (Твердохлібов, 1893). В рамках вивчення промислового розвитку Охтирщини окреме дослідження О. Д. Твердохлібова було присвячене історії заснування та розбудови Охтирської тютюнової фабрики. Результати копіткої дослідницької роботи з вивчення соціально-економічних і виробничих місцевих умов вирощування тютюну та виробництва тютюнової продукції були висвітлені в опублікованій праці «Судьба табачной фабрики, основанной Петром I в Ахтырке» (Твердохлібов, 1885).

У вільний від учительської роботи час О. Д. Твердохлібов неодноразово здійснював краєзнавчо-етнографічні розвідки по селах Охтирського і сусідніх повітів. Здебільшого це були заходи, які видатний краєзнавець здійснював за власний кошт і за власною ініціативою. Втім інколи він приєднувався до загальнодержавних програм і проєктів, спрямованих на збір інформації щодо розвитку народних промислів у різних регіонах. Так, О. Д. Твердохлібов, беручи участь у відповідному проєкті міністерства фінансів Російської імперії, досліджував цілу низку старовинних народних промислів, які були присутні в житті Охтирського та кількох сусідніх повітів. Зокрема, він досліджував місцеве гончарство, шкурництво, ковальство, плахотництво та інші кустарні промисли.

Результати цих досліджень були опубліковані у третьому випуску «Трудов комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии Ахтырского уезда» за 1885 р. (Твердохлібов, 1885). При цьому треба відзначити, що більшість матеріалів, які увійшли до цього видання, були зібрані саме О. Д. Твердохлібовим.

Цікавим є той факт, що Олександр Дмитрович, окрім своєї педагогічної та краєзнавчої дослідницької діяльності, захоплювався також літературним жанром і мав певні успіхи у цьому напрямі. Під псевдонімами «Земляк», «А. Т.», «Хома Абищо» він регулярно публікувався на шпальтах газет «Южный край» та «Киевская старина». До нашого часу дійшли його оповідання «Ще про Гаркушу», «Забутий куточок Приворскля», «Де до кого», «Старосвітська масниця», «Попівна», «З минулого та сучасного Поворскляння», «Кришталева гора», «Литовка, Боголюбовка і Бакирівка», «Федот» та інші (Твердохлібов, № КН 1255/ДР-506; № КН 1256/ДР-110). Слід відзначити також, що більшість його творів були присвячені місцевій краєзнавчій тематиці і мали фольклорно-літературний характер.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, підбиваючи підсумки аналізу історико-краєзнавчої діяльності О. Д. Твердохлібова, можна з упевненістю стверджувати про неабияке значення вагомого внеску цього видатного дослідника у розвиток не тільки історико-краєзнавчих досліджень в Охтирщині, а й загалом у розвиток історико-краєзнавчого руху на Слобожанщині, частиною якою була Охтирка і сусідні з нею повіти. Діяльність цього регіонального краєзнавця настільки багатобічна і різнопланова, що потребує окремого великого й ретельного вивчення. Слід зазначити також, що така тематика може бути прикладом і певним поштовхом для залучення більшої уваги з боку дослідників до вивчення та аналізу діяльності окремих, так би мовити, провінційних краєзнавців. Бо, як уже відзначалося раніше, краєзнавча діяльність подібних окремих дослідників рідного краю за своїм науковим і ціннісним значенням не поступається дослідженням відомих і всіма визнаних фахівців-краєзнавців, але доволі часто є не досить висвітленою, а іноді навіть і несправедливо забутою.

Список використаних джерел:

1. Багалій Д. І. (1990). Історія Слобідської України. Харків: Основа. 256 с.
2. Варченко І. Г. (1999). Олександр Дмитрович Твердохлібов – краєзнавець Слобожанщини та Полтавщини. *Матеріали 3-ої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції 7-8 грудня 1999*. Суми. СумДПУ ім. А. С. Макаренка. 55.
3. Волис В. І. (1962). Александр Дмитриевич Твердохлебов – краевед и этнограф. *Краеведческие записки Ахтырского краеведческого музея. Рукопись в 4 т.* 3, 94–97.
4. Каталог выставки XII-го археологического съезда (в Харькове). (1902). Этнографический отдел. Харьков: Паровая тип. и литогр. М. Зильберг и с-вья. III, 63–65.
5. Мегера Є. (2016). Охтирка в особистостях. *Лідер*, 35, 17.
6. Метка Л. (2010). Гончарство Слобідської України у другій половині XIX – першій половині XX століття: Асортимент та збут виробів. *Етнічна історія народів Європи*, 33, 4.
7. Місостов Т.Ю. (2022). Історико-краєзнавчі дослідження на Сумщині наприкінці XVIII – початку XX століть. *Вісник науки та освіти*, 5(5), 588–606.
8. Міщенко Л. (2022). Олександр Твердохлебов – історик, етнограф, літератор, педагог. *Витоки педагогічної майстерності*, 29, 151–157.
9. Міщенко Л.В. (2022). Полтавець Олександр Твердохлебов – педагог із когорти тих, хто готував гуманістичний макаренківський світогляд. *XXI міжнародна науково-практична конференція «Управлінський дискурс макаренківської педагогіки»*, 186–194.
10. Свердлов Г. (1991) Краєзнавець О. Д. Твердохлібов. *Прапор перемоги*, Охтирка, 4, 2–4.
11. Скирда І.М. (2016). XII Археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення. (Дис. канд. наук). Харків. нац. ун-т імені В.Н.Каразіна. Харків.
12. Сумцов М.Ф. (2002). Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. Х: Акта, 282 с.
13. Твердохлебов А. Д. (1886). Ахтырский Свято-Троицкий монастыр. *Харьковский сборник: литературно-научное приложение к «Харьковскому Календарю» на 1887 г.* 1, Харьков, 992 с.
14. Твердохлебов А. Д. (1903). Ахтырский уезд накануне 19 в. *СХИФИО*, 19.
15. Твердохлебов А. Д. (1885). Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году. *Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии*. Харьков, III, 1–52.
16. Твердохлебов А. Д. (1885). Город Ахтырка. *Харьковский календарь на 1886 год*. Харьков, 636–651.

17. Твердохлебов А. Д. (1886). К истории Скельского монастыря. *Киевская старина*. 10, 392–398.
18. Твердохлебов А. Д. (1888). Котельва. *Харьковский сборник*. Харьков, 2, 115.
19. Твердохлебов А. (1885). Кустарные промыслы в Ахтырском уезде. *Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии*. Харьков, III, 50–57.
20. Твердохлебов А. Д. (№ КН 1255/ДР-506). Литовка, Боголюбовка и Бакировка. На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей м. Охтирка Сумської обл., Україна.
21. Твердохлебов А. Д. (1905). Осколки старины в Зеньковском уезде. *Киевская старина*, 7-8, 59–74.
22. Твердохлебов А. Д. (1887). Переписка по поводу борьбы двух полковничьих родов за полковничий ранг. *Киевская старина*, 5, 152–170.
23. Твердохлебов А. Д. (№ КН 1256/ДР-110). Попівна. На правах рукопису Охтирський краєзнавчий музей. м. Охтирка Сумської обл., Україна.
24. Твердохлебов А. Д. (№ КН 1256/ДР-110). Старосветская масница (Бывальщина). На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей м. Охтирка Сумської обл., Україна.
25. Твердохлебов А. Д. (1893). Столетие Ахтырского уездного училища (1790–1890 гг.). Харьков, 51 с.
26. Твердохлебов А. Д. (1885). Судьба табачной фабрики в Ахтырке. *Киевская старина*, XVI, Киев, 179–189.
27. Твердохлебов А. Д. (№ КН 1256/ДР-110). Федот. На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей м. Охтирка Сумської обл., Україна.

References:

1. Bahalii, D.I. (1990). *Istoriia Slobidskoi Ukrainy [History of Slobidska Ukraine]*. Kharkiv: Osнова [in Ukrainian].
2. Varchenko, I.H. (1999). Oleksandr Dmytrovych Tverdokhlibov – krayeznavets' Slobozhanshchyny ta Poltavshchyny [Oleksandr Dmytrovych Tverdokhlibov – local historian of Slobozhanshchyna and Poltava region]. *Materialy 3-oyi Sums'koyi oblasnoyi naukovoyi istoryko-krayeznavchoyi konferentsiyi, 7–8 hrudnya 1999 – Materials of the 3rd Sumy regional scientific historical and local history conference, December 7–8, 1999*. Sumy, SumDPU im. A.S. Makarenka, 55 [in Ukrainian].
3. Volis, V.I. (1962). Aleksandr Dmitriyevich Tverdokhlebov – krayeved i etnograf [Alexander Dmitriyevich Tverdokhlebov is a local historian and ethnographer]. *Krayevedcheskiye zapiski Akhtyrskogo krayevedcheskogo muzeya. Rukopis' v 4 t. – Local history notes of the Akhtyrsky local history museum. Manuscript in 4 volumes*. 3, 94–97 [in Russian].
4. *Katalog vystavki XII arkheologicheskogo s'yezda (v Khar'kove). (1902) [Catalog of the exhibition of the 12th archaeological congress (in Kharkov)]*. Etnograficheskiy otdel. Khar'kov: Parovaya tip. i litogr. M. Zil'berg i s-v'ya. III, 63–65 [in Russian].
5. Mehera, Ye. (2016). Okhtyrka v osobystostyakh [Okhtyrka in personalities]. *Lider – Leader*, 35, 17 [in Ukrainian].
6. Metka, L. (2010.) Honcharstvo Slobids'koyi Ukrainy u druhiy polovyni XIX – pershiy polovyni XX stolittya: Asortyment ta zbut vyrobiv [Pottery of Slobid Ukraine in the second half of the 19th – the first half of the 20th century: Assortment and sale of products]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*, 33, (p. 4) [in Ukrainian].
7. Misostov, T.Yu. (2022). Istoryko-krayeznavchi doslidzhennya na Sumshchyni naprykintsi XVIII – pochatku XX stolit' [Historical and local studies in Sumy region at the end of the 18th – beginning of the 20th centuries]. *Visnyk nauky ta osvity – Herald of science and education*, 5(5), (pp. 588–606) [in Ukrainian].
8. Mishchenko, L. (2022). Oleksandr Tverdokhlybov – istoryk, etnograf, literator, pedahoh [Oleksandr Tverdokhlebov – historian, ethnographer, writer, teacher]. *Vytoky pedahohichnoyi maysternosti – Origins of pedagogical skills*, 29, (pp. 151–157) [in Ukrainian].
9. Mishchenko, L.V. (2022). Poltavets' Oleksandr Tverdokhlybov – pedahoh iz kohorty tykh, khto hotuvav humanistychnyy makarenkivs'kyi svitohlyad [Oleksandr Tverdokhlebov from Poltava is a teacher from the cohort of those who prepared the humanistic Makarenko worldview]. *XXI mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya «Upravlins'kyi dyskurs makarenkivs'koyi pedahohiky» – The Twenty one international scientific and practical conference «Management discourse of Makarenko pedagogy»*, (pp. 186–194) [in Ukrainian].
10. Sverdlov, H. (1991). Kraieznaveets O.D. Tverdokhlibov [Local historian O.D. Tverdokhlibov]. *Prapor peremohy – Banner of victory*, Okhtyrka, 4, 2–4 [in Ukrainian].
11. Skyrda, I.M. (2016). XII Arkheolohichniy z'izd: peredumovy, perebih podii, istorychne znachennia [XII Archaeological Congress: preconditions, course of events, historical significance]. *Candidate's thesis*. Kharkiv. nats. un-t imeni V.N. Karazina. Kharkiv [in Ukrainian].
12. Sumtsov, M.F. (2002). *Slobozhane. Istoryko-etnografichna rozvidka [Slowed down Historical and ethnographic research]*. Kharkiv: Akta [in Ukrainian].
13. Tverdokhlebov, A.D. (1886). Akhtyrskiy Svyato-Troitskiy monastir [Akhtyrsky Holy Trinity Monastery]. *Khar'kovskiy sbornik: literaturno-nauchnoye prilozheniye k «Khar'kovskomu Kalendaryu» na 1887 g. – Kharkov collection: literary and scientific supplement to the «Kharkov Calendar» for 1887*, Khar'kov, 1, 992 [in Russian].

14. Tverdokhlebov, A.D. (1903). Akhtyrskiy uyezd nakanune 19 v. [Akhtyrsky district on the eve of the 19th century]. *SKHIFIO – Collection of Kharkov Historical and Philological Society*, 19 [in Russian].
15. Tverdokhlebov, A.D. (1885). Goncharnyy promysel v Akhtyrskom uyezde v 1881 godu [Pottery in the Akhtyrsky district in 1881]. *Trudy komissii po issledovaniyu kustarnikh promyslov Khar'kovskoy gubernii – Proceedings of the commission for the study of handicrafts of the Kharkov province*. Khar'kov, III (pp.1–52) [in Russian].
16. Tverdokhlebov, A.D. (1885). Gorod Akhtyrka [City of Akhtyrka]. *Khar'kovskiy kalendar'na 1886 god – Kharkov calendar for 1886*. Khar'kov, pp. 636–651 [in Russian].
17. Tverdokhlebov, A.D. (1886). K istorii Skel'skogo monastyrya [On the history of the Skelsky monastery]. *Kiyevskaya starina – Kievan antiquity*, 10, 392–398 [in Russian].
18. Tverdokhlebov, A.D. (1888). Kotel'va [Kotelva]. *Khar'kovskiy sbornik – Kharkov collection*. Khar'kov, 2, 115 [in Russian].
19. Tverdokhlebov, A. (1885). Kustarnyye promysly v Akhtyrskom uyezde [Handicrafts in the Akhtyrsky district]. *Trudy komissii po issledovaniyu kustarnikh promyslov Khar'kovskoy gubernii – Proceedings of the commission for the study of handicrafts of the Kharkov province*. Khar'kov, III, pp. 50–57 [in Russian].
20. Tverdokhlebov, A.D. (№ KN 1255/DR-506). *Lytovka, Boholyubovka y Bakyrova [Litovka, Bogolyubovka and Bakirovka]*. Na pravakh rukopysu. Okhtyrs'kyy krayeznavchyy muzey, m. Okhtyrka Sums'koyi obl., Ukrayina [in Russian].
21. Tverdokhlebov, A.D. (1905). Oskolki stariny v Zen'kovskom uyezde [Fragments of antiquity in the Zenkovsky district]. *Kiyevskaya starina – Kievan antiquity*, 7–8, 59–74 [in Russian].
22. Tverdokhlebov, A.D. (1887). Perepiska po povodu bor'by dvukh polkovnich'ikh rodov za polkovnichiy rang [Correspondence about the struggle of two colonel families for the rank of colonel]. *Kiyevskaya starina – Kievan antiquity*, 5, 152–170 [in Russian].
23. Tverdokhlebov, A.D. (№ KN 1256/DR-110). *Popivna [Popovna]*. Na pravakh rukopysu Okhtyrs'kyy krayeznavchyy muzey, m. Okhtyrka Sums'koyi obl., Ukrayina [in Ukrainian].
24. Tverdokhlebov, A.D. (№ KN 1256/DR-110). *Starosvet'skaya masnytsa (Byval'shchyna) [Old world carnival (Byval'shchyna)]*. Na pravakh rukopysu. Okhtyrs'kyy krayeznavchyy muzey, m. Okhtyrka Sums'koyi obl., Ukrayina [in Russian].
25. Tverdokhlebov, A.D. (1893). *Stoletiye Akhtyrskogo uyezdnogo uchilishcha (1790–1890 gg.) [Centenary of the Akhtyrsky district school (1790–1890)]*. Khar'kov [in Russian].
26. Tverdokhlebov, A.D. (1885). Sud'ba tabachnoy fabriki v Akhtyrke [The fate of the tobacco factory in Akhtyrka]. *Kiyevskaya starina – Kievan antiquity*, Kiyev, 16, 179–189 [in Russian].
27. Tverdokhlebov, A.D. (№ KN 1256/DR-110). *Fedot [Fedot]*. Na pravakh rukopysu. Okhtyrs'kyy krayeznavchyy muzey, m. Okhtyrka Sums'koyi obl., Ukrayina [in Russian].